SÉRIE “Správně”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-2\(2\)-116-124](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-2(2)-116-124)

Володимир Рудюк

*аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії
внутрішніх справ, м. Київ, Україна, e-mail: rudyukvolodymyr@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-9524-9727>*

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ СУДОЧИНСТВО В КООРДИНАТАХ АНТРОПОЦЕНТРИСТСЬКОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ СУДОЧИНСТВА

Анотація. Стаття присвячена актуальним та малодослідженим питанням трансформації вітчизняного судочинства на сучасному етапі розвитку. З філософсько-правових позицій детально розглянуті та охарактеризовані трансформаційні процеси, які відбуваються в українському суспільстві та зумовлюють якісні перетворення у сфері судочинства. Вказується на те, що зміни в українському судочинстві є відповіддю на запити сучасності: актуальністю євроінтеграційних процесів, прагненням вибудувати власне національне судочинство на засадах справедливості і верховенства права, адаптувати європейські зразки (модель) судочинства до національного контексту. Автор доводить, що на сучасному етапі розвитку європейське судочинство представлене антропоцентристською моделлю, яка має такі риси: визнання особливого статусу закону; визнання прав людини безумовною цінністю; часова тривалість досудового слідства; трансформація від карально-репресивного до відновлювального характеру; лаконічність конституційних положень щодо організації і діяльності судових органів; транспарентність судової влади, судочинства і правосуддя. В статті аналізуються кроки української держави щодо приведення національного судочинства до європейських стандартів. Автор доводить (на основі аналізу нормативно-правових документів та практики ЄСПЛ), що з формально-правової точки зору, українське судочинство є проєвропейським, але за змістовними характеристиками – воно потребує серйозних змін, які передбачають серйозні зміни, насамперед в правосвідомості та правових настановах українців. Такий висновок впливає із визнання детермінованості конкретної історичної моделі судочинства соціокультурним контекстом. Особливим фактором, що визначає змістовність сучасного вітчизняного судочинства, є етатистські орієнтації в суспільстві та низький рівень індивідуалізму (в культурологічному сенсі).

Особлива увага в межах статті приділена феномену суду присяжних як одному із параметрів «європейського» характеру вітчизняного судочинства. Показано, що вітчизняна судова практика впродовж останніх десятиліть

апробує суд присяжних, який як форма здійснення правосуддя передбачає безпосередню участь громадян у судовому процесі. Автор вказує причини, які лежать в основі неефективності сьогодні суду присяжних В Україні попри те, що він визнається самостійним соціально-політичним інститутом у формі колегії присяжних засідателів і професійного судді (суддів).

Ключові слова: права людини, судочинство, модель судочинства, антропоцентристська модель, суд присяжних, етатизм, системоцентризм.

Volodymyr Rudiuk

*Postgraduate Student of the Department of Philosophy of Law and Legal Logic
of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine,*

e-mail: rudyukvolodymyr@ukr.net,

<https://orcid.org/0000-0002-9524-9727>

MODERN UKRAINIAN JUDICIARY IN COORDINATES ANTHROPOCENTRIC EUROPEAN MODEL JUDICIAL PROCEEDINGS

Abstract. The article is devoted to topical and little-studied issues of transformation native justice at the present stage of development. From the philosophical-legal positions are considered in detail and characterized transformational processes that take place in Ukrainian society and determine the quality transformation in the field of justice. It is indicated that changes in Ukrainian Judiciary is a response to the demands of modernity: relevance European integration processes, the desire to build their own national judiciary based on justice and the rule of law, adapt European models of justice to the national context. Author proves that at the present stage of development of European justice represented by an anthropocentric model, which has the following features: recognition the special status of the law; recognition of human rights as an unconditional value; time duration of pre-trial investigation; transformation from punitive repressive to restorative nature; conciseness of the constitutional provisions on the organization and operation of judicial agency; transparency the judiciary, judiciary, and justice. The article analyzes the steps of the Ukrainian state on bringing national justice to European standards. The author proves (based on the analysis of regulatory legal documents and practices of the ECtHR), that from a formal legal point of view Ukrainian judiciary is pro-European but in meaningful characteristics - it needs major changes that involve serious changes, first of all in legal consciousness and legal instructions of Ukrainians. This conclusion follows from the recognition of the determinism of concrete historical model of justice in the socio-cultural context. A special factor that determines the content of modern native justice is statist orientations in society and a low level of individualism (in cultural sense).

Particular attention within the article is paid to the phenomenon of jury trial as

one of the parameters of the "European" nature of native justice. It is shown that native judicial practice in recent decades tests the jury, which as a form of justice provides direct participation of citizens in the trial. The author indicates the reasons which underlie the inefficiency of today's jury trial in Ukraine despite that it is recognized as an independent socio-political institution in the form of boards of jurors and professional judges.

Keywords: human rights, justice, model of justice, anthropocentric model, jury trial, statism, system-centrism.

Постановка проблеми. З кінця 90х років XX століття Україна як самостійна і незалежна держава вибудовує власне судочинство і прагне створити незалежну судову владу. На сучасному етапі вітчизняної судової реформи (в тому числі і у частині судочинства) спостерігається орієнтація на чинну європейську модель судочинства. Підтвердженням чому є ст. 129 Конституції України, яка гарантує законність, рівність усіх учасників законного процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свободу у наданні ними суду своїх доказів, і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримку державного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинувачуваному права на захист; гласність судового процесу та його повну фіксація технічними засобами; забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень суду, крім випадків, встановлених в законодавстві; обов'язковість рішень суду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання відповідності українського судочинства сучасній європейській моделі судочинства представлені у працях низки науковців: І. Марочкіна, М. Хавронюка, П. Рабиновича, О. Андрющенка.

Мета статті - показати проєвропейський характер сучасного українського судочинства та визначити його характерні ознаки, детерміновані соціокультурним контекстом.

Виклад основного матеріалу. Європейська модель судочинства, в залежності від соціокультурного контексту та етапів розвитку європейської культури, мала чотири історичні форми, специфіка яких залежала від: 1) відтворення та стійкості інституційно-правової форми суду на досить тривалому часовому відтинку і 2) визнання ефективності наявної інституційної конфігурації судових органів і судочинства та їх легітимності у суспільстві. І. Марочкін виділяє чотири такі моделі (така класифікація є умовною, оскільки в чистому вигляді жодна із них не функціонувала): натурцентристська, теоцентристська, соціоцентристська і сучасна – антропоцентристська [1].

Особливостями європейської системи судочинства є те, що вона орієнтована на визнання особливого статусу закону. Закон в межах правових систем держав, які відносяться до континентальної правової сім'ї, визнається певним абстрактним зразком бажаної поведінки суб'єктів права, а тому для

судді він (закон) є єдиним критерієм оцінки поведінки кожного учасника судового процесу. В судочинстві держав англо-саксонської правової сім'ї суддя дає оцінку дій підсудного на основі відповідності цих дій вимогам закону або інших нормативних актів, а потім виносить рішення на основі власних знань законів та уявлень про право (відтак затверджене судове рішення стає обов'язковим для розгляду аналогічних справ).

Антропоцентристська європейська модель судочинства ґрунтується на визнанні прав людини основною цінністю в змістовному сенсі, з урахуванням низки прийнятих нормативних актів після Другої світової війни (Загальної декларації прав людини, міжнародних конвенцій та інших міжнародних документів). А основною ідеєю цієї моделі судочинства є ліквідація антагонізмів між людиною і суспільством, людиною і буквою закону, представниками різних культур. Така модель судочинства є результатом осмислення соціальних катастроф ХХ століття та переосмислення статусу і ролі права в суспільстві: право є не інструментом насилля і примусу держави, а засобом захисту людини, а не лише громадянина. Визнання прав людини наріжним каменем судочинства і правосуддя означає, що право здатне долати свою односторонність заборони/дозволу і стати повноцінним регулятивним інститутом у світі вільних людей. В межах вказаної моделі відбувається трансформація характеру судочинства – від репресивного (орієнтація на жорстке покарання правопорушника і захист держави і суспільства від протиправної поведінки останнього; очікування карального правосуддя) до відновлювального (відновлення правопорядку, який існував до правопорушення; відновлення прав потерпілого; створення оптимальних і гуманних умов реабілітації винного; недопущення фактів приниження гідності правопорушника) [1].

Україна, як і переважна більшість європейських держав, визнає права людини безсумнівною цінністю. В ст. 1 Конституції України зазначається, що наша держава є демократичною, соціальною та правовою державою, а в ч. 2 ст. 3 вказано, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Реалізація цих положень Основного Закону можлива за умови функціонування ефективного механізму захисту прав і свобод людини та громадянина, складовою якого є право особи на звертання до суду (в ст. 8 Конституції України гарантується звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, норми якої є нормами прямої дії). При цьому судовий захист прав і свобод людини є нормою, реалізація якої детермінована низкою імперативних вимог, найважливішими серед яких є: надання доступу до правосуддя, заборона відмови в правосудді, захист конкретного й дійсного права доступу до суду, можливості оскарження неможливості доступу до суду, обов'язок держави забезпечувати ефективність права доступу до правосуддя, має бути спрощена процедура доступу до суду, а також право кожної людини на належний захист в особі адвоката та ін.

Варто зазначати, що дії української держави щодо максимальної відповідності вітчизняного судочинства європейській моделі сьогодні пов'язані з подоланням етатистських поглядів у суспільстві та необхідністю переорієнтації усієї судової системи з каральних функцій на правозахисні. Що ж зроблено Україною на шляху подолання «системоцентричності» у судочинстві? Права людини та громадянина у сфері судочинства та їх захист з боку держави сьогодні є основними положеннями нормативно-правових актів у сфері правосуддя і судочинства. Юрисдикція українських судів охоплює усі правовідносини в державі, а тому суди не можуть відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнятті до судового розгляду заяв і звернень. Суди також не вправі відмовляти у судовому захисті прав та свобод людини і громадянина, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб з підстав, які не передбачені Конституцією чи законом (за умови врахування того, що передік (каталог) прав і свобод людини і громадянина, які закріплені Конституцією, не є вичерпним [2, с. 269].

Підтвердження того, що держава Україна в частині відправлення правосуддя ще не повною мірою захищає права та свободи людини і громадянина є кількість звернень українців до ЄСПЛ. Станом на листопад 2020 року Україна посідала третє місце після Росії і Туреччини за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини [3]. За даними інформаційного ресурсу «ECHR. Ukrainian Aspect» у 2020 році до ЄСПЛ українцями було подано 86 справ, у 95, 3% рішень (82 справи) Суд констатував порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [4].

Третя особливість європейської моделі судочинства полягає у часовій тривалості досудового слідства. В межах цієї стадії збирається основна частина доказів, а суддя безпосередньо стає учасником досудового слідства. З прийняттям в листопаді 2012 року Кримінального процесуального кодексу України (КПК) був введений новий для українського процесуального законодавства інститут слідчого судді. Варто зазначити, що інститут слідчого судді довів свою ефективність в правових системах Італії, Франції, Німеччини, Литви, Латвії, Молдови. Відповідно до ст. 3 КПК України слідчий суддя – «це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить здійснення у порядку, передбаченому цим Кодексом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому статтею 247 цього Кодексу, - голова чи за його визначенням інший суддя відповідного апеляційного суду. Слідчий суддя (слідчі судді) у суді першої інстанції обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду» [5].

Четвертою особливістю європейської моделі судочинства є те, що конституційні положення щодо організації і діяльності судових органів є лаконічними. Ці положення не конкретизують і не деталізують структуру загальної судової системи. Лаконізм вказаних положень залишає свободу дій в процесі реформування судової системи. Для більшості європейських держав,

починаючи з другої половини XX століття, характерною є трирівнева структура судових органів: суди першого рівня (місцеві) значно диференційовані залежно від ступеню складності і категорії справ; другий рівень представлений апеляційними судами, які розглядають скарги щодо рішень судів першої інстанції та здійснюють організаційно-контрольну діяльність; третій рівень представлений верховними судами, які мають статус вищого суду та виконують окрім судових ще й різні організаційно-контрольні функції. В багатьох державах окрім судів загальної юрисдикції в межах єдиної судової системи функціонують спеціалізовані суди (конституційні, сімейні, ювенальні, екологічні, податкові тощо). Відповідно до чинного законодавства в Україні теж функціонує трирівнева система судів.

На доказ того, що судочинство в Україні функціонує і розвивається в координатах європейської моделі слугує і те, що у вітчизняній судовій практиці впродовж останніх десятиліть апробується суд присяжних. Як форма здійснення правосуддя суд присяжних передбачає безпосередню участь громадян у судовому процесі. Сьогодні суд присяжних визнається самостійним соціально-політичним інститутом у формі колегії присяжних засідателів і професійного судді (суддів). Англо-саксонська та європейська моделі суду присяжних пройшли тривалий час розвитку, взявши свій початок від інституту суду присяжних в Англії і Франції. Сьогодні маємо дві моделі суду присяжних – континентальну (змішану або французьку) та англійську (класичну). І якщо в межах англо-саксонської моделі присяжні наділені правом самостійно ухвалювати рішення про винуватість/невинуватість підсудного (так званий невмотивований вердикт), то в межах континентальної моделі у присяжних таке право відсутнє, вирішальне слово у розгляді конкретної справи залишається за професійним суддею.

В Україні суд присяжних має свої особливості. Суд присяжних не є новим для українських земель: вперше у своєму класичному вигляді він мав з'явився як результат «Весни народів» (1848 рік) в Австрійській імперії. Конституція 1849 року цієї імперії (§ 103) проголошувала, що суд присяжних розглядає справи про всі політичні злочини, а також кримінальні злочини, перелік яких мав бути встановлений законом. Згодом суд присяжних з'явився й в Російській імперії в результаті судових реформ, проведених Олександром II в 1864 році.

Щодо сучасного нормативно-правового врегулювання суду присяжних, то це детально представлено в низці нормативно-правових актів: Конституції України, Кримінальному процесуальному кодексі України, Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Нормативно передбачається, що суд присяжних може мати місце під час розгляду чітко визначених категорій цивільних і кримінальних справ.

І все ж таки попри спроби ввести у вітчизняне судочинство суд присяжних, можна констатувати, що цей інститут не працює ефективно у вітчизняних реаліях. Вважається, що основна цінність інституту присяжних полягає в тому, що він здатен привнести в діяльність суду (при розгляді конкретної справи) живе сприйняття ситуації, своє розуміння справедливості

на відміну від професійних суддів, які зв'язані буквою закону. Окрім того, участь присяжних засідателів у судових процесах є формою реалізації суверенітету народу і протидії свавіллю держави в лиці суду. Переважна кількість кримінальних справ розглядається суддями без залучення присяжних, а тому для покращання роботи суду присяжних в Україні в 2019 році Кабінетом Міністрів України було схвалено два відповідних законопроекти, в яких пропонується надання присяжним права визначення винуватості або невинуватості обвинуваченого у кримінальних процесах (у справах, в яких передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 10 років або довічного ув'язнення). Відповідно до новел запропонованих законопроектів, присяжні мають право виносити вердикт, який буде обов'язковим для головуючого судді, а також матиме наслідком ухвалення ним відповідного рішення. За такого підходу суд присяжних в Україні має орієнтуватися на англо-саксонську модель суду присяжних.

Ще один напрям впровадження європейської моделі судочинства в Україні – це дотримання нею стандартів транспарентності судової влади. Сьогодні стандарти транспарентності судової влади і судочинства є суспільними викликами, задоволення яких сприятиме швидшому зближенню українського судочинства з європейською моделлю (звичайно ж за умови збереження національних особливостей).

Одним із моментів зближення вітчизняного судочинства з європейською моделлю судочинства є транспарентність судових органів та їх діяльності. Зокрема це стосується «ступеня прозорості» національного судочинства. Цей ступінь визначається дотриманням національним судочинством статей Конвенції (ст. 6 – справедливий судовий розгляд і ст. 10 – свобода слова та інформації). Прозорість судочинства означає перш за все, що судовий розгляд справи повинен бути швидким, справедливим і вільним від стороннього втручання, а також здійснюватися публічно з необхідним публічним контролем з боку громадськості. Звичайно, вимога прозорості судочинства не є абсолютною, за своєю природою.

На сучасному етапі розвитку вітчизняних судової влади та судочинства транспарентність тісно пов'язана з довірою населення до суду як державного органу та до суддів (кожний судовий орган, кожний суддя повинні діяти на засадах відкритості і прозорості, демонструючи доброчесність і відстоюючи незалежність). Одним із кроків у вказаному напрямку є Програма USAID «Нове правосуддя», виконання якої сприятиме налагодженню ефективного діалогу між судовою владою та суспільством про права громадян, висвітлення ходу судової реформи та уже досягнених результатів. Ця програма передбачає підтримку громадянського суспільства і ЗМІ у здійсненні моніторингу діяльності судової системи, а також допомогу судам своєчасно інформувати громадян про судові процедури та суддівське самоврядування загалом. Також ця Програма здійснює експертну підтримку Парламента України у налагодженні ефективного парламентського контролю за діяльністю судової гілки влади. До завдань Програми відносяться: налагодження співпраці між

судовою владою та антикорупційними органами (в частині перевірки та попередження випадків корупції в середині судової системи); підтримка процесу впровадження системи відкритого електронного декларування (майна, доходів, витрат та зобов'язань фінансового характеру суддями і працівниками апарату суду); підвищення рівня професіоналізму та професійної етики учасників судових процесів; підтримка та посилення організаційної Національної асоціації адвокатів України й інших добровільних об'єднань адвокатів та правників; ініціювання проведення національних опитувань громадян, суддів, працівників судових органів з метою визначення ставлення до суддів, стану корупції у судовій владі, захисту прав громадян на справедливий суд та рівень довіри до судової систем; на основі одержаних опитувань розробляти «рекомендації для Уряду України з метою підвищення ефективності проведення судової реформи та боротьби з корупцією» [6].

Висновки. Сьогодні Україна в питаннях правосуддя та судочинства орієнтується на міжнародні стандарти в цій сфері та апробовані й ефективні моделі. Оскільки українська правова система належить до континентальної правової сім'ї, то у питаннях правосуддя вона орієнтується на європейську модель судочинства. Звичайно ж потрібно мати на увазі, що специфіка організації судових органів та процес судочинства в кожній державі має свої національні особливості, які значною мірою детермінуються правовим менталітетом громадян, системою панівних соціальних цінностей та ідеологією, а також типом державного устрою та політичним курсом держави. Тому, як засвідчує світовий досвід, не існує єдиних шаблонів щодо системи судових органів і судочинства. Їх специфіка та унікальність в окремо взятій державі визначається дієвістю механізму розподілу влади, розвинутістю інститутів громадянського суспільства, розподілом повноважень і компетентностей між державними органами тощо.

Література:

1. Марочкин И. Легитимность судебной власти. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2266/1/Marochkin_571.pdf
2. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. 464 с.
3. Константінова Н. 95 % скарг до ЄСПЛ від українців стосуються невиконання судових рішень. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/devianosto-piat-vidsotkiv-skarg-do-yevrosvodu-vid-ukrainsiv>
4. В 2020 році Україна програла 95% справ у ЄСПЛ – звіт у розрізі статей Конвенції. URL: <https://www.echr.com.ua/v-2020-roci-ukra%D1%97na-prograla-95-sprav-u-yespl-zvit-u-rozrizi-statej-konvenci%D1%97/>
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
6. Підвищення прозорості та підзвітності судової влади перед суспільством і зміцнення верховенства права. URL: https://newjustice.org.ua/uk/program_areas/pidvishhennya-pidzvitnosti-ta-prozoros/

References:

1. Marochkin, I. Legitimnost sudebnoi vlasti [Legitimacy of the judiciary]. *dspace.nlu.edu.ua*. Retrieved from https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2266/1/Marochkin_571.pdf [in Ukrainian].
2. Rabinovych, P. M., Khavroniuk, M. I. (2004). *Prava liudyny i hromadianyna* [Human and civil rights]. Kyiv: Atika [in Russian].
3. Konstantinova, N. (2020). 95 % skarh do YeSPL vid ukraintsiv stosuutsia nevykonannia sudovykh rishen [95% of complaints to the ECtHR from Ukrainians concern non-enforcement of court decisions]. *www.radiosvoboda.org*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/devianosto-piat-vidsotkiv-skarg-do-yevrosudu-vid-ukraintsiv-stosuyutsia-nevykonannia-sudovyh-rishen/30962110.html#:~:text=95%25%20скарг%20до%20ЄСПЛ%20від%20українців%20стосуються%20невиконання%20судових%20рішень%20–%20Захаров,-22%20листопада%202020&text=Україна%20посідає%20третє%20місце%20після,минулими%20роками%20–%20кількість%20скарг%20збільшилась> [in Ukrainian].
4. V 2020 rotsi Ukraina prohrala 95% sprav u YeSPL – zvit u rozrizi statei Konventsii [In 2020, Ukraine lost 95% of cases in the ECtHR - a report in terms of articles of the Convention]. (2021). *echr.com.ua*. Retrieved from <https://www.echr.com.ua/v-2020-roci-ukra%D1%97na-prograla-95-sprav-u-yespl-zvit-u-rozrizi-statej-konvenci%D1%97/> [in Ukrainian].
5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine]. *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> [in Ukrainian].
6. Pidvyshchennia prozorosti ta pidzvitnosti sudovoi vlady pered suspilstvom i zmitsnennia verkhovenstva prava [Increasing the transparency and accountability of the judiciary to society and strengthening the rule of law]. *newjustice.org.ua*. Retrieved from https://newjustice.org.ua/uk/program_areas/pidvishhennya-pidzvitnosti-ta-prozoros/ [in Ukrainian].